

BIBLIOGRAFIJA IZVORA I RADOVA O SREDNJOVJEKOVNIM BOSANSKIM ĆIRILIČKIM ADMINISTRATIVNO- -PRAVNIM DOKUMENTIMA

I Izvori

- Brković, Milko (2011): *Diplomatički zbornik srednjovjekovnih humskih i bosanskih isprava Dubrovniku*, Mostar
- Nakaš, Lejla (2011): *Konkordancijski rječnik ćirilskih povelja srednjovjekovne Bosne*, Društvo za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije, Posebna izdanja, knj. 10, Sarajevo
- Turbić-Hadžagić, Amira (2011): *Bosanični pravni tekstovi u srednjovjekovnoj Bosni*, JU Javna biblioteka "Alija Isaković", Gradačac
- Mošin, Vladimir (1966): *Paleografski album na južnoslovenskoto kirilsko pismo*, Kočo Racin, Skopje
- Mošin, Vladimir (1952): *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije*. Opis rukopisa, I. dio; Reprodukcije, II. dio, JAZU, Zagreb
- Stojanović, Ljubomir (1934): *Stare srpske povelje i pisma. Dubrovnik i susedi njegovi*, knj. 2, Beograd – Sremski Karlovci
- Stojanović, Ljubomir (1929): *Stare srpske povelje i pisma. Dubrovnik i susedi njegovi*, knj. 1, Beograd – Sremski Karlovci
- Solovjev, Aleksandar (1926): *Odabrani spomenici srpskog prava*, Beograd

- Novaković, Stojan (1912): *Zakonski spomenici srpskih država srednjeg veka*, Srpska kraljevska akademija, Beograd
- Iljinski, G. A. (1906): “Gramota bana Kulina”, *Pamjatniki drevnej pismenosti i iskustva*, CLXIV, (kritičko izdanje Kulinove povelje), Sankt Peterburg
- Thallóczy, Ljudevit (1906): “Istraživanja o postanku bosanske banovine sa naročitim obzirom na povelje körmendskog arhiva”, *Glasnik zemaljskog muzeja*, XVIII, Sarajevo
- Novaković, Stojan (1904): *Primeri književnosti i jezika staroga i srpsko-slovenskoga*, Beograd
- Jagić, Vatroslav (1866): *Primjeri starohrvatskoga jezika iz glagoljskih i ćirilskih književnih starina*, Zagreb
- Pucić, Medo (1858–1862): *Spomenici srbski*, I–II, Beograd
- Miklosich, Franz (1858): *Monumenta serbica spectantia Serbiae, Bosnae, Ragusii, Viennae*
- Karano-Tvrtković, Pavle (1840): *Srpski spomenici ili stare srpske risovulje, diplome, povelje, i snošenija bosanski, srpski, hercegovački, i dubrovački kraljeva, careva, banova, despota, knezova, vojvoda, i vlastelina*, Beograd
- Tirol, Dimitrije (1839): “Srbski spomenicy”, *Golubica*, br. 1, Beograd

II Anotirana bibliografija radova o jeziku i grafiji srednjovjekovnih bosanskih ćiriličkih administrativno-pravnih dokumenata

- Turbić-Hadžagić, Amira (2016):** “Jezik Povelje bosanskoga bana Tvrtka vojvodi Vukcu Hrvatiniću od 11. 8. 1366. godine pisane ‘pod Prozorom u Rami’”, *Bosanski ban Tvrtko pod Prozorom u Rami* (Zbornik radova), Prozor – Sarajevo – Zagreb, str. 61–71

U radu su opisane osobine analizirane povelje na ortografskoj, fonološkoj, morfološkoj, sintaksičkoj i leksičkoj razini jezika. Poseban naglasak stavljen je na usporedbu pravnih

dokumenata srednjovjekovne Bosne koji su pisani zapadnom bosanskom ćirilicom prema stoljeću u kojem su nastali. Na početku se Turbić-Hadžagić osvrnula na spoljašne osobine (prema Čremošniku) te sadržaj Povelje. Neki od rezultata analize su: nerijetko se grafem *jer* bilježi u skladu sa stsl. normom u slabom položaju na kraju riječi; *jat* se javlja u tri pozicije: na mjestima na kojima je zabilježen i u praslavenskom dobu, za obilježavanje sekvence *ja* te na mjestima na kojima se nikad po etimologiji nije pisao; grafemi *e* i *i* imaju vrijednosti */je/* i */ji/*; slogotvorno *r* i *l* javljaju se s poluglasom *jer*; imenice ženskoga roda dekliniraju se po stsl. normi; lična zamjenica 1. l. jd. javlja se u stsl. obliku *azv*; prevladavaju složene sastavne rečenice; prevladavaju slavenizmi (staroslavenizmi i starobosnizmi) i dr.

Žagar, Mateo (2016): “Paleografska analiza Prozorske povelje iz 1366. godine: prilog problematiziranju tipologije ćiriličkog pisanja u srednjovjekovnoj Bosni”, *Bosanski ban Tvrtko pod Prozorom u Rami* (Zbornik radova), Prozor – Sarajevo – Zagreb, str. 33–60

U radu autor daje paleografski opis Povelje zasnovan na savremenoj metodologiji koja osnovnu dinamiku slovnih oblika ponajprije vidi u postupnoj koordinaciji slova, odnosno fiksiranju u određenom stadiju, na putu prema minuskultnosti i brzopisu, i koja taj opis upotpunjuje opisom drugih grafematičkih i grafetičkih razina, a sve se to stavlja u kritički odnos prema tradicionalnoj literaturi koja je pokušala iznaći sistem za ćirilicu na bosanskom i humskom terenu u srednjem i novom vijeku. Također, u radu se govori i o razlici između ustava i poluustava, procjenjuje se stepen minuskulizacije te razmatra odnos prema minuskulnom pisanju u Dubrovniku i njegovom istočnom i zapadnom susjedstvu. Također, problematizira se i pitanje širenja diplomatske minuskule te oblikovanje bosanske minuskule u XV st. Neki od zaključaka rada su: Povelja je pisana po-

luustavom koji se od pravog ustava razlikuje po većem stepenu opuštenosti, a nikako po morfologiji slova; na osnovu tekstnog polja, linijskog ustroja i rasporeda riječi, uviđa se da je Povelja brižljivo ispisana; Dražeslav (pisar) lomi riječi na kraju retka po slogovima i vodi računa o tome da ne lomi riječ nakon prvog slova; slabi dijelovi pojedinih slova probijaju gornju i donju zamišljenu liniju dvolinijskog sistema što su naznake minuskulizacije; dosljedno provedeno razdvajanje riječi zasigurno svjedoči o visokom stepenu pisarske kulture na Tvrtkovu dvoru još u vrijeme pisanja (polu) ustavnih tekstova; kratice su manje-više u skladu s praksom u tekstovima pisanim ustavom; vidljiva je iznimna slova uređenost; sve grafematske osobine pokazatelji su prvog reda, iako ne i jedini, samosvojnosti zapadne ćirilice i bosanske srednjovjekovne pismenosti.

Džanić, Almira (2015): *Glagolski oblici u bosaničnim pravnim tekstovima srednjovjekovne Bosne*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci, doktorska disertacija u rukopisu, str. 162 (1000)

Doktorska disertacija Almire Džanić sastoji se iz šest cjelina (Uvod, Uže područje rada, Sustav glagolskih oblika, Pregled inovacija po geografskom položaju (na primjeru prezenta), Grafematika u službi morfologije, Dinamičnost na imenskom i glagolskom planu), a posebno su izdvojeni: Zaključak, Literatura, Izvori, Popis karata, Popis tablica te Prilog 1 i Prilog 2 (Digitalizirana građa). Digitalizirana građa priložena je na CD-u uz disertaciju, a riječ je o popisu od 1000 glagola od kojih je svaki povezan s nekom poveljom tako da digitalizirana građa obuhvata 1000 stranica. Korpus korišten za izradu disertacije čini 45 tekstova, a analiza je provedena na osnovu latinične transliteracije koju je uradila i objavila Amira Turbić-Hadžagić (2011). Jedan od ciljeva analize je otkrivanje elemenata narodnog jezika u glagolskim oblicima. Poseban naglasak stavljen je na inter-

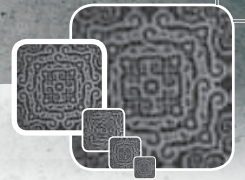

feriranje i supostojanje stsl. norme i uzusa bosanskog jezika određenog razdoblja, kako se navodi u Uvodu. U disertaciji je dat i pregled dosadašnjih radova o glagolskim oblicima u srednjovjekovnim spomenicima, nastalih uglavnom u serbokroatističkom okrilju, ali i nekih novijih radova. Glavni dio rada – Sustav glagolskih oblika – počinje popisom glagolskih oblika i njihovom podjelom na osnovu više kriterija, a onda slijede potpoglavlja Jednostavni glagolski oblici i Složeni glagolski oblici. Unutar ovih cjelina rezultati analize predstavljeni su po glagolskim oblicima, a isti su prikazani i tabelarno. Rezultate do kojih je došla autorica je poredila sa stanjem u bosanskim evanđeljima, koristeći do danas objavljene monografije o bosanskim evanđeljima. U zaključku su sumirani rezultati istraživanja, a neki od njih su i sljedeći: jednostavni oblici su veoma česti, ponajviše aorist (kao i u evanđeljima), a onda i prezent; u poveljama je imperativ mnogo češće iskazan konstrukcijom da + prezent, što nije slučaj u evanđeljima; imperfekt je veoma rijedak pa se zaključuje da je rano zamijenjen perfektom; do 14. st. infinitiv se javlja s krajnjim *i*, a kasnije i bez njega; pluskvamperfekt je slabo zastupljen; u poveljama su, za razliku od evanđelja, česti kondicionali itd. Posebno je ponovo naglašena činjenica da je u poveljama izrazito jak utjecaj narodnog jezika što je i razumljivo jer su povelje “izrasle” iz narodnog jezika i u njima su inovacije prirodna platforma, kako ističe autorica.

Paskojević, Kristian (2015): “Paleografsko istraživanje ćirilične diplomatske minuskule na trima dokumentima o otkupu Sokol grada”, *Anali Dubrovnika*, 53/1, Dubrovnik, str. 31–78

U radu je autor predstavio paleografsku analizu tri dokumenta u kojima se govori o dubrovačkom otkupu dijelova Sokol grada – Povelja kralja Stjepana Ostojića (4. 12. 1419; pisar Novak Gojčinić; u Sutisci; ustav), Povelja vojvode San-

dalja Hranića i njegove braće (30. 5. 1420; dijak Grubač; u Sokolu; dipl. minuskula) i dokument u kojem Dubrovčani dogovaraju cijenu s vojvodom Sandaljem za otkup onih dijelova konavoske župe i okolnih mjesta (Obod, Sokol grad, Cavtat) koji pripadaju vojvodi Radoslavu (23. 7. 1421; dubrovački notar Rusko Hristoforović; dipl. minuskula) – a koji nude mogućnost usporedbe grafijskih procesa nastalih u pisarskim praksama svih političkih strana umiješanih u događaj i grafijskih promjena u minuskuli dubrovačke i bosanske pisarske kancelarije. Paskojević analizu zasniva na modernoj metodologiji u kojoj se posmatra ponajprije razvoj pisanja unutar linijskog izraza te posebna organizacija najvažnijih grafetičkih sredstava u tekstu. Neki od rezultata analize su: u pogledu koordinacije u linijskom sistemu, probijanje linijskog sistema češće je kod dva dokumenta pisana diplomatskom minuskulom; kada je riječ o posebnim slovnim oblicima, neki minuskulizirani oblici mogu se naći i u ustavnoj povelji Novaka Gojčinića (*k*, *č*, a donekle i *b*); spajanje slova kao kurzivna tendencija izostaje u bosanskoj kancelariji, ali je prisutno u dubrovačkoj; ligature uglavnom izostaju u sva tri dokumenta; upotreba interpunkcijskih znakova i velikog slova primjetna je u sva tri dokumenta; kraćenje se provodi u sva tri dokumenta. Na osnovu iznesenih rezultata izvode se sljedeći zaključci rada: veza između dva dokumenta pisana diplomatskom minuskulom vidljiva je i na mikro i na makro razini; poveznice su prisutne i s ustavnim pismom trećeg dokumenta, ponekad su sličnosti toliko izražene da bi se moglo pretpostaviti da Novak Gojčinić poznaje minuskulno pismo; logično, u minuskulnim dokumentima prisutan je utjecaj latiničnog pisma. Rad je opremljen i faksimilima proučavanih dokumenata, Prilogom posebnih slovnih oblika diplomatske minuskule i tabelom azbučnog pregleda sva tri dokumenta, ligatura u sva tri dokumenta, spajanja kod notara Ruska Hristoforovića, interpunkcijskih znakova, pisanja velikog slova i kraćenja u

sva tri dokumenta. Na kraju su transliteracije proučavanih dokumenata.

Isailović, Neven G. (2014): *Vladarske kancelarije u srednjovekovnoj Bosni*, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, doktorska disertacija u rukopisu, str. 622

U ovoj doktorskoj disertaciji najviše pažnje posvećeno je djelatnosti vladarskih kancelarija u srednjovekovnoj Bosni – njihovom nastanku i organizaciji te diplomatskim obilježjima vladarskih isprava. Također, detaljno je predstavljeno i dosadašnje istraživanje tretirane građe, jasno je definiran korpus uz predstavljanje osnovnih njegovih osobina. Uz sve navedeno, disertacija je opremljena i prilogima – Pregled dokumenata po izdanjima, Pregled dokumenata po datumu, kancelariji i jeziku i Pregled dokumenata po osobenostima i tipovima. Ovom prilikom bit će predstavljeno potpoglavlje Jezik i pismo (244–275). Zadaci koje je autor postavio u ovom dijelu studije su: utvrđivanje prirode i osobenosti korištenih jezika (najveći dio isprava pisan je na slovenskom jeziku, $\frac{1}{4}$ na latinskom, a manji dio na staroitalijanskom), izgovora refleksa jata, pisama koja su se upotrebljavala te objašnjavanje veza između pojedinih jezika i/ili pisama i određenih tipova dokumenata. Autor navodi da je u upotrebi narodni (govorni), a ne neka književna redakcija stsl. jezika, i dalje problematizira pitanje naziva tog narodnog jezika (stariji srpskohrvatski/hrvatskosrpski, srpski, bosanski, slovenski...). Nakon toga izlažu se dijalektske osobine slovenskih bosanskih isprava gdje se autor posebno osvrnuo na reflekske jata. Tako Isailović govori o utjecaju pisara na razrješenje grafeme ѣ i drugim okolnostima koje su utjecale na bilježenje refleksa ovog glasa. Autor je i procentualno predstavio čisto ikavske, ekavske i ijekavske povelje, povelje u kojima dolazi do miješanja ikavice i ijekavice, ikavice i ekavice i dr. Rezultate analize u vezi s

refleksima glasa jat autor je predstavio i hronološki, geografski, po kancelarijama, pisarima itd. Zaključak je da prevladava ikavica, ali u svom prirodnom govornom regionu, kao i na područjima gdje je dominirala ijekavica. Isailović se osvrnuo i na grafem *ѣ* u vrijednosti *ja* i đerv. Kada je riječ o pismu, autor navodi sljedeće: sve slovenske povelje pisane su ćirilicom; ustav je imao posebno mjesto i u banskoj i u kraljevskoj kancelariji; kancelarijski brzopis se javlja polovinom 14. st. Problemizirano je i pitanje bosančice gdje autor prihvata stav da se bosančica možda i može smatrati posebnim ćirilskim brzopisom u Bosni i Dalmaciji, ali tek u novom vijeku. Također, Isailović izlaže i o odnosu pisma i destinataru.

Turbić-Hadžagić, Amira (2014): “Deklinacija neličnih zamjenica u bosansko-humskim poveljama s posebnim osvrtom na zamjenice s navescima *-zi, -r/-re, i -i*”, *Filologija*, br. 63, Zagreb, str. 193–221

U Uvodu rada autorica se osvrnula na značaj diplomatske građe za proučavanje društvenog, ekonomskog, kulturnog i političkog stanja u srednjovjekovnoj Bosni, ali i na osnovne karakteristike ovih tekstova. Kao korpus za istraživanje poslužilo je 75 pravnih tekstova. Zatim slijede poglavlja – Nepalatalna / tvrda varijanta zamjeničke deklinacije i Meka / palatalna varijanta zamjeničke deklinacije – u kojima autorica predstavlja specifičnosti ovih dviju deklinacija, od kojih su ovdje izdvojene neke – u okviru nepalatalne deklinacije: pokazne zamjenice, zamjenice izvedene sufiksom *-k-*, upitna zamjenica *kъto* i dr., a u okviru palatalne: pokazna zamjenica *sb*, upitna zamjenica *čъji* i dr. Posebna pažnja posvećena je zamjenicama istaknutim u naslovu – zamjenicama s navescima: *-zi, -r/-re i -i*. Rezultati analize o ovim zamjenicama prikazani su i tabelarno i grafički, a neki od njih su: u jednini zamjenica sva tri roda najviše primjera

zamjenica s različitim navescima javlja se u N, G i A; od navezaka prevladava vokal *-i* kod zamjenica muškog i srednjeg roda; u istim rodovima slijedi ga navezak *-zi*; iznimno malo primjera s navescima pokazuju zamjenice u ženskom rodu. U Zaključku Turbić-Hadžagić konstatira da svi oblici neličnih zamjenica u Njd. m. r. i s. r. razlikuju palatalne od nepalatalnih varijanti; oblik upitne zamjenice *čo* javlja se u 12. stoljeću, a oblik *ča* u 14. stoljeću; zamjenice za sva tri roda jednine i množine imaju naveske *-zi*, *-r/-re* i *-i* koji ne utječu na značenje zamjenica i dr.

Pašić, Ibrahim (2013): *Gotizmi i ilirizmi u Kulinovoj povelji*, Sarajevo, str. 150

Knjiga Ibrahima Pašića ima četiri poglavlja: Povelja Kulina bana u južnoslavenskoj historiografiji i lingvistici, Riječi gotskog i ilirskog porijekla u Povelji Kulina bana, Oblici чьстников i уестников kao historijski i semantičko-etimološki problem i Bosanski srednjevjekovni gotizmi objašnjavaju gotizme u Kulinovoj povelji. Nakon toga slijede Zaključna razmatranja, a knjiga je opremljena i Registrom geografskih pojmova te Imenskim registrom. Nakon predstavljanja i analize dosadašnjih proučavanja slijedi više primjera transkripcije, prijevoda te faksimila Povelje. Glavno poglavlje knjige je ono koje govori o riječima gotskog i ilirskog porijekla (сель, кире, крѣвати, мине, зледи). Pomoću komparativno-lingvističke i historijsko-lingvističke analize Pašić zaključuje da su riječi сель, кире, мине i зледи najvjerovatnije gotskog porijekla, a крѣвати ilirskog. Posebno se autor osvrnuo na partikulu *re* zaključujući da je gotskog porijekla. Analizirano je i vlastito ime Kulin, a zaključak je da je ilirskog porijekla. Još jedan od zaključaka rada je i taj da su riječi кире, крѣвати i чьстников (уестников) unikatne starobosanske riječi.

Reinhart, Johannes (2012): “Historija bosanskoga jezika u srednjem vijeku u svjetlu isprava”, *Bosanskohercegovački slavistički kongres* (Zbornik radova), knj. 1, Sarajevo, str. 135–145

U radu autor opisuje najvažnije fonološke i morfološke inovacije u srednjovjekovnim bosanskim ispravama od 12. do 15. stoljeća. Neki od rezultata analize su: pored primjera u kojima se vrijednost glasa jat i dalje bilježi grafemom **ѣ**, javlja se: *e*, *i* i *ije*; bosanske povelje pružaju najstarije primjere promjene *l > o*; vremenom je došlo do izvjesnog ograničenja rotacizma na određenu leksiku (zamjenice i priloz); inovacijski nastavak *-u* (Ljd. m. + sr. r.) u bosanskim poveljama pojavljuje se kasnije – u drugoj polovini 14. st. – nego u drugim štokavskim spomenicima, gdje je poznat već u toku 13. st.; gubitak flektivnosti brojeva je vrlo dobro zastupljen u toku 15. st. i dr. Opći zaključci rada su: srednjovjekovne bosanske isprave pružaju veoma bogatu građu za historiju bosanskoga i srpskohrvatskoga jezika; kod nekih pojava (npr. kod množinskoga *-ã*-genitiva) srpskohrvatska ili štokavska inovacija pojavljuje se prvi put upravo u bosanskim poveljama; određene osobine bosanskih povelja ne uočavaju se ni u srpskim ni u dubrovačkim, ili barem ne u istom ostvarenju; uprkos tome, uočava se znatno međusobno podudaranje staroštokavskih idioma (varijanata); kod nekih promjena je teško ili gotovo nemoguće prepoznati jasne tendencije, bilo da postoji miješanje različitih dijalekata ili zbog utjecaja književnog crkvenoslovenskog jezika (to se tiče prije svega razvoja jata) i, na kraju, bosanske isprave treba dalje dokumentirati i istražiti budući da mogu bitno pridonijeti pisanju nove historijske gramatike.

Turbić-Hadžagić, Amira (2012): “Komparacija pridjeva u bosaničnim pravnim tekstovima”, *XI međunarodni kroatistički znanstveni skup*, Pečuh, korišten referat u rukopisu, str. 14

Analiza je provedena na korpusu od 75 bosaničnih pravnih tekstova. U radu se analiziraju komparirani oblici pridjeva u navedenom korpusu i porede se s deklinacijom pridjeva u Divoševom i Čajničkom evanđelju, a na osnovu analiza Irene Grickat i Vere Jerković. Neki od rezultata do kojih je autorica došla su: u bosaničnim pravnim tekstovima nema mnogo primjera komparativa pridjeva; zabilježen je samo apsolutni superlativ, tj. onaj koji ne izražava usporedbu nego kazuje da netko (nešto) ima neku osobinu u apsolutnoj mjeri (npr. *presvetagoô, pričiste* itd.). Prisutne su osobine stsl. jezika (Gjd. m. r.: *prisvetogo*; Vjd. ž. r.: *O pridivnaê*). Povremeno dolazi i do interferiranja stsl. i starobosanskih jezičkih elemenata (Gjd. m. r.: *prisvetago, prisveTago, prisvetoga ~ prisvitloga* itd.).

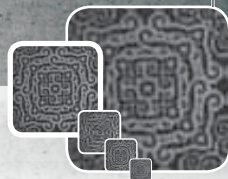
Ćorić, Božo (2011): *Povelja bana Kulina: grafemika, fonemika, morfemika*, Čigoja štampa, Beograd, str. 189

Knjiga Bože Ćorića ima sedam poglavlja: Uvod, Izdanja *Povelje*, Grafemika, morfemika, fonemika, Zaključak, Rezime, Literatura i Dodatak. U Uvodu se autor osvrnuo na dotadašnja štampanja teksta spomenika, ali i njegova proučavanja. U istom poglavlju su i faksimili sva tri primjerka *Povelje*. U drugom dijelu govori se o izdanjima, posebno, sva tri primjerka. Prvo su predstavljena izdanja originala (Tirol, Tvrtković, Šafarik, Sreznjevski, Jagić, Karski, Iljinski, Novaković, Solovjev, Kos, Stojanović, Pavlović, Ham, Gošić i Đorđić), nakon čega slijedi analiza grešaka, a onda i osvrt na izdanja prijepisā. U dijelu Grafemika, morfemika, fonemika rezultate analize autor je predstavio u vidu kratkih članaka naslovljenih po riječima iz *Povelje* i to redoslijedom kako se i javljaju. Za svaku riječ navedena je vrsta riječi i gramatičke kategorije koje je obilježavaju. Uglavnom se za svaku riječ objašnjava i njen razvoj s aspekta historijske gramatike; poredi se stanje u sva tri primjerka. Ponegdje je naveden i broj

javljanja u tekstu. U Zaključku autor tabelarno predstavlja određene specifičnosti, a neke od njih su: jezički znak koji označava više od jednog glasa u tekstu ($\text{ʃ} = \text{ja}$), jedan glas označava se s više od jednog znaka u tekstu ($\text{p} + \text{b} = \text{p}$) i dr. Pažnja je posvećena i skraćenicama, ligaturama i nadrednim slovima. Na polju fonemike, ističe sutor, uočava se uprošćeni sistem vokala kao i prisustvo gotovo svih konsonantskih jedinica poznatih savremenom jeziku (osim *dž* i *f*). Na planu morfemike, zbog kratkog teksta Povelje, ne može se očekivati kompletan oblički sastav pojedinih, a pogotovo ne svih kategorija promjenjivih vrsta riječi, ali građa ipak omogućava praćenje historijskog razvoja glavnine morfoloških kategorija. Neki od zaključaka su: potvrđeni su N, G, A i V jednine imenica muškog roda, N, G, D i I množine imenica muškog roda; N, G, D i I jednine imenica srednjeg roda, A jednine također ako se posmatra kroz sinkretizam padeža, kao i G množine imenica istog roda; kod imenica ženskog roda potvrđeni su samo oblici u množini i to u N, G, A i I. Govori se i o zamjenicama, pridjevima, brojevima, priloškim riječima i konstrukcijama, glagolima (potvrđeni su oblici infinitiva, prezenta, imperativa, aorista, imperfekta i glagolskog priloga), riječcama, prijedlozima i veznicima (potvrđen samo jedan *i*).

Kardaš, Mehmed (2011): “Stilska funkcija arhaizama u srednjovjekovnoj bosansko-humskoj pismenosti”, *Bosanski jezik*, br. 8, Tuzla, str. 137–152

U radu se analizira stilska funkcija arhaizama u srednjovjekovnom literarnom izrazu, što, na osnovu njihove funkcije, omogućava izvođenje zaključka o književnoj vrijednosti srednjovjekovnih pravnih i epigrafskih spomenika. Na početku Kardaš ističe da je potrebno uvesti sociolingvističke kriterije pri tumačenju ove pismenosti jer je jezik starije epohe usko vezan za društvene, kulturne i političke

okolnosti, što detaljno i objašnjava. Autor zaključuje da bi srednjovjekovni tekst mogao imati sljedeće slojeve i unutar njih dijatipove: bazilekt – dijatipovi regionalne i socijalne okoline, akrolekt – normirani dijatipovi; ovoj grupi jezičkih posebnosti pripadaju elementi jezičkog manira (jezičke crte preuzete iz posebnosti zapadnog narječja: ikavizam, *dj > j, ě > a, vь > va, -l, -jd- i -jt) i forme iz crkvenoslavenskog jezika (neizmijenjene grupe vь u jakim pozicijama teksta, u intitulacijama, ali i u datacijama koje funkcioniraju na principu formula, grupa -tc- u oblicima imenice *otac*, grupa čl- u vezi s imenicom *čovjek*, grupa -čt- u prilogu (*mnogo*) *počteno* i oblicima pridjeva (*mnogo*) *počten*, -a, -o, grupa vs-bez metateze, akuzativni oblik *kami*, arhaični oblik imenice *dan do dni i dověka*, arhaične forme na -ago i -ogo, oblik za prvo lice lične zamjenice *azь*, iskazivanje pripadnosti genitivom lične zamjenice, izražavanje futurskog značenja konstrukcijom budu + infinitiv uz, u nauci već potvrđene, npr. za instrumental sredstva, koji je poslužio za pravljenje sankcije *da je proklet Ocem i Sinom i Svetim Duhom*, iskorišten je crkvenoslavenski izraz i dr.). Sve pojave su oprijmerene. Opći zaključci rada su: stav o neknjiževnoj vrijednosti pravnih tekstova zbog njihove namjene i karaktera ne može biti prihvaćen ni s aspekta njihovog jezika; pisar u sastavljanju teksta vrši i njegovu stilizaciju i dr. Kardaš zaključuje izlaganje konstatacijom da se ovdje ne iscrpljuje repertoar prestižnih jezičkih sredstava, nego se ukazuje na bitnost njihovog viđenja u shvatanju srednjovjekovnog teksta.

Nakaš, Lejla (2011): *Konkordancijski rječnik ćirilskih povelja srednjovjekovne Bosne*, Društvo za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije, Posebna izdanja, knj. 10, Sarajevo, str. 4526

Konkordancijski rječnik ćirilskih povelja srednjovjekovne Bosne, inače dostupan samo u online verziji na web-stranici

Društva za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije (www.stanak.org), prvi je rječnik ovog tipa u kojem je prezentiran jedan dio leksičkog blaga srednjovjekovne Bosne. Za izradu Rječnika autorici je poslužio korpus od 133 povelje iz razdoblja od 1189. do 1493. godine. Navedeni korpus ponudio je 38.000 pojava. Riječi su poredane abecednim redom, a uz svaku riječ naveden je i kontekst u kojem se riječ javlja i to u tačno onolikoj frekventnosti u kojoj se javlja. Prije samog rječnika, naveden je popis izvora kao i Indeks povelja, ali i transliteracija teksta poveljâ. Uz svaku povelju, u Indeksu kao i u transliteraciji, navedena je numeracija i broj stranice izvora koji sadrži datu povelju, ali i datacija i ime pisara ukoliko je poznato.

Turbić-Hadžagić, Amira (2010): “Razvoj poluglasa u nekim bosansko-humskim poveljama”, *Bosanski jezik*, br. 7, Tuzla, str. 117–124

U radu se ispituje stanje poluglasa u jakom položaju i njihovo reflektiranje. Korpus koji je korišten u analizi čini 11 povelja, a analizom se želi odgovoriti na sljedeća pitanja: 1. u kojim pozicijama se poluglas reflektirao u vokale; 2. u kojim pozicijama je ostao i 3. da li je postojao pisarski manir u refleksima i zadržavanju poluglasa. U bosansko-humskim poveljama oba poluglasa se bilježe istim znakom - *v*. Analiza je pokazala sljedeće: jerovi se čuvaju u osnovama imenica, pridjeva, brojeva i glagola te u brojevima, prijedlozima i vremenskim prilozima; poluglasi se vokaliziraju u osnovama imenica, pridjeva i glagola, u imenicama i brojevima, u Njd. zamjenica, prijedlozima, vremenskim prilozima, prijedlogu *vb* i u otvorenom slogu na početku riječi (*b* > *u*); poluglasi se gube u prijedlozima. Opći zaključci rada su: jaki poluglasi se čuvaju u osnovama i sufiksima; zapaža se zamjena poluglasa vokalima *e* i *a*; zapaža se pisanje poluglasa na kraju riječi.

Turbić-Hadžagić, Amira (2010): “Jezične osobitosti bosaničnih pravnih dokumenata iz 15. stoljeća pisanih u ‘Sutisci’”, *Stoljeća Kraljeve Sutjeske* (Zbornik radova), Kraljeva Sutjeska – Sarajevo, str. 33–50

Za analizu je poslužilo pet do danas sačuvanih pravnih tekstova nastalih u Kraljevoj Sutjesci, a to su: Darovnica kralja Dabiše kćeri Stani i knezu Juriju Radivojeviću (26. 4. 1395), Povelja kralja Stefana Ostoje Dubrovniku (5. 2. 1399), Povelja kralja Stipana Ostojića Dubrovniku (4. 12. 1419), Povelja kralja Tvrtka II Tvrtkovića Dubrovniku (2. 3. 1433) i Pismo Tvrtka II Tvrtkovića Dubrovniku (22. 6. 1443). Samo se Darovnica kralja Dabiše čuva u Arhivu Bosne i Hercegovine, a ostala četiri dokumenta u Državnome arhivu u Dubrovniku. Autorica se ukratko osvrnula i na sadržaj povelja. Ističe da su četiri od analiziranih pet pisali pisari, a samo jednu, Darovnicu kralja Dabiše, logotet Tomaš Lužac. U nastavku rada Turbić-Hadžagić govori o: grafiji i glasovnim promjenama – poluglasima (jor se ne javlja, jer se pojavljuje na kraju većine riječi na suglasnik; ostvaruje se i vokalizacija poluglasa), refleksima jata (javlja se ikavizam, češće, i diftong *ie*), pokretnim vokalima, kontrakciji vokala, supstituciji konsonanta *f* sa *p* – morfologiji (u deklinaciji prevladavaju starobosanski oblici u odnosu na staroslavenske), sintaksi (stsl. osobine prisutne u početnim konstrukcijama; javlja se uobičajen red riječi) i leksici (prevladavaju slavenizmi osim u nazivima mjeseci).

Turbić-Hadžagić, Amira (2010): “Povelja kralja Stefana i grada Dubrovnika od 15. februara 1333. godine”, *Baština sjeveroistočne Bosne*, br. 1, Tuzla, str. 43–47

Na početku se iznose opće i grafijske osobine dokumenta: pisana je na pergamentu talijanske izrade, brzopisnom bosančicom s elementima ustava i kurziva. Zatim je predstavljen sadržaj Povelje, a onda i latinična transliteracija.

Karavdić, Zenaida (2009): “O povelji Kulina bana – ‘Bez vsega z,loga primysla”, ANUBiH, Sarajevo, str. 121–152

U analizi je korišten sanktpeterburški primjerak koji se, uglavnom, smatra originalom, a ondje gdje je to bilo potrebno, pojava uočena u originalu uspoređena je sa svojom varijantom u prijepisima. Analiza nije zahvatila fonetski nivo jer se o tome dosta pisalo pa svoju analizu Karavdić otpočinje analizom jezika na morfološkom nivou. Rezultati su predstavljeni na sljedeći način: prvo su opisani oblici svake pojedine riječi (izostavljene su neke nepromjenjive riječi kao što su veznici i prijedlozi jer one nisu ni nerazumljive ni problematične u Povelji), i to sljedećim redoslijedom: oblik iz Povelje, latinična transkripcija, gramatičke kategorije, riječ onako kako se navodi u rječniku, prijevod datog oblika, komentar. Ukoliko se neka riječ javlja u različitim oblicima u tri teksta Povelje, to je napomenuto (i analizirano) u komentaru i/ili fusnoti. Nakon toga slijedi sintaksički opis sintagmatskih i rečeničnih konstrukcija, i to onim redom kojim se pojavljuju u Povelji, s tim da se autorica nije zadržavala na opisu poznatih konstrukcija, naročito onih koje su i danas u upotrebi. Za analizu je uradila vlastitu transkripciju, a ponudila je prijevod Povelje na savremeni bosanski jezik, uz leksikološke i stilističke komentare. Na kraju morfološke analize, Karavdić je i tabelarno predstavila rezultate kako bi, na osnovu jezičkih osobina (gubljenje poluglasa, jednačenje konsonanata, tvrda osnova kod pridjeva i dr.), ukazala na arhaičnost određenog primjerka pa tako zaključuje da je najarhaičniji sanktpeterburški primjerak. U okviru sintaksičke analize ističe da je jezik Povelje pod jakim utjecajem latinskog, ali da se uočava i dosta rješenja u duhu govornog jezika. Zaključak je da veliki broj konstrukcija podudarnih u dijelovima ili u cijelosti s latinskim konstrukcijama potvrđuje zaključak, donesen na osnovu nelingvističkih analiza, da je tekst na starobosanskom pre-

veden s latinskog predloška. Karavdić izlaganje završava konstatacijom da činjenice da je Povelja stara 820 godina i da je prevedena s latinskog jezika ne umanjuju još davno ustanovljenu “modernost” Povelje koja se ogleda u korištenju riječi i izraza koji su i danas aktuelni, a kojih još uvijek ima najviše. Tako se od 106 riječi, koliko ih ima u Povelji, prijevod treba tražiti samo za: *krěvati*, *goi*, *razvě* i *godě*, dok su ostale, ako se već i ne koriste, barem razumljive. Neki od izraza, kao što su *od selě*, *do věka*, *do kola*, *u m(e)ne*, i danas se koriste u bosanskohercegovačkim dijalektima.

Kuna, Herta (2008): *Srednjovjekovna bosanska književnost*, Forum Bosnae, Sarajevo, str. 383

Knjiga sadrži osam poglavlja: Uvodni dio, Književnost, Bosanska religijska književnost, Sekularna književnost, Historiografija, Epigrafska književnost i Administrativno-pravna književnost. Ovdje će biti predstavljeno poglavlje Administrativno-pravna književnost (321–349). Na početku Kuna napominje da administrativno-pravni dokumenti inače ne pripadaju književnosti, ali da se srednjovjekovni dokumenti ovog tipa trebaju drugačije posmatrati. Kako oni u sebi ipak nose i izvjesnu originalnost i samosvojnost u izrazu te i vlastiti stil, ne trebaju se odbacivati ni s čisto književnog stajališta. Veći dio ove grupe spisa jesu povelje i ugovori bosanskih vladara i vlastele. Dokumente su pisali pisari, a vrlo rijetko i sami auktori. Autorica se osvrnula i na pitanje sačuvanosti srednjovjekovne bosanske diplomatske građe pa konstatira da se najveći dio sačuvane građe odnosi na Dubrovnik. Kada su u pitanju kancelarije u srednjovjekovnoj Bosni, Kuna kaže da je postojalo svega šest kancelarija (banova / kraljeva, dvije kancelarije Kosača, kancelarija Pavlovića / Radenovića, Nikolića / Vukosalića te kancelarija Vukčića). Ukratko se osvrnula na opće specifičnosti prve bosanske povelje – Povelje Kulina bana – zaključujući da

su u sva tri teksta Povelje zastupljene ortografske osobine karakteristične za bosansku redakciju stsl. jezika, a da je jezik gotovo čisti narodni sa skromnim uplivom crkvenoslavenskog, uglavnom u invokaciji i crkvenoj i državno-pravnoj terminologiji. Činjenica da se u ovim spisima reljefno odslikava i društveno stanje i promjene te da ih pišu specijalno obučeni pisari – što znači da od njihovog izbora u velikoj mjeri zavise i jezičke, a u još većoj mjeri i književne osobine teksta – mora se uzeti u obzir prilikom njihovog tumačenja i razumijevanja pa je u tom smislu moguće razumjeti i izvjesnu jezičku arhaizaciju i uvođenje većeg broja crkvenoslavenskih elemenata već od 14. st., a naročito promjenu stila, njegovo usložnjavanje, izvjesne stilske obrte i fraze iz religijske književnosti srpske provenijencije i sl. U tom smislu protumačena je i vrlo opširna arena, jezički i stilski bliska srpskim spisima, Tvrtkove svečane povelje (10. 4. 1378) – Povelju je pisao Vladoje, srpski pisar. Zatim slijedi kraći osvrt na povelje bana Mateja Ninoslava (bliske Povelji Kulina bana), Stjepana Kotromanića (sreću se izvjesne neuobičajene formulacije koje se, kako navodi Kuna, moraju neposredno vezati za Crkvu bosansku), povelje i pisare bana i kralja Tvrtka I (česte smjene pisara; uvođenje srpske diplomatske minuskule), te humske povelje (prva prava sačuvana povelja je povelja humskog kneza Andrije; tek iz druge polovine 14. st. datiraju dokumenti oblasnih gospodara – Sankovića, Jablanića, Kosača, Vlatkovića). Predstavljanje ovih spisa autorica je obogatila faksimilima pojedinih dokumenata, npr. Povelja Kulina bana, Povelja bana Ninoslava, Povelja kralja Tvrtka I iz 1382, Oporuka gosta Radina, Pismo Mehmed-paše sultanu (19. 6. 1463).

Turbić-Hadžagić, Amira (2009): “Deklinacija glavnih brojeva u bosansko-humskim pravnim tekstovima od 12. do 15. stoljeća”, *Lingua Montenegrina*, br. 4, Cetinje, str. 147–156

Cilj rada je ukazati na specifičnost grafije brojeva i njihovu deklinabilnost. Na početku je autorica ukazala na opće specifičnosti grafije brojeva u srednjovjekovnim slavenskim tekstovima (tri načina bilježenja: slovnim grafemima u brojnoj vrijednosti, riječima, kombiniranjem slova u brojnoj vrijednosti i pisanjem cijelih riječi). U glavnom dijelu rada govori se o deklinaciji glavnih brojeva (broj jedan u G i A ima starobosanski morfem *-oga*; broj dva je rijedak i dr.) i deklinaciji brojnih imenica. Opći zaključak rada jeste da su brojevi od deklinabilnih vrsta riječi najmanje zastupljeni.

Turbić-Hadžagić, Amira (2009): “Deklinacija ličnih zamjenica *ja* i *ti* u bosaničnim pravnim tekstovima od 12. do 15. stoljeća”, *Lingua Montenegrina*, br. 3, Cetinje, str. 213–229

Kako navodi autorica, ovom temom se bavila i u svojoj doktorskoj disertaciji. Analiza je provedena na korpusu od 75 pravnih dokumenata. Prisutnu podjelu zamjenica u stsl. gramatikama (lične, povratna zamjenica sebe / se i nelične zamjenice) Turbić-Hadžagić je primijenila i u svojoj analizi. Rezultati do kojih se došlo o ličnim zamjenicama *ja* i *ti* predstavljeni su po padežima i broju. Kako bi se stekao uvid u odnos stsl : starobosanski, rezultati su komparirani sa stanjem ovih zamjenica u Čajničkom, Divoševom evanđelju te Kopitarovom četveroevanđelju. Ondje gdje je to bilo potrebno, autorica se osvrnula i na odnos grafem : fonem / morfem. Analiza je pokazala sljedeće osobine, ovdje je izdvojen jedan dio: zamjenica za 1. l. jd. javlja se u obliku *azb* i *ja*; 2. l. Djđ. samo stsl. oblik *tebê*, *ti*; 1. l. Amn. u dva grafijska oblika *nasb* i *naasb* i dr. Opći zaključak rada je: prisutna je upotreba i stsl. i starobosanskih oblika, ali drugi prevladavaju.

Turbić-Hadžagić, Amira (2009): “Paleografske osobitosti Povelje Kulina bana”, *Bosanski jezik*, br. 6, Tuzla, str. 25–35

Nakon uvodnih napomena o općim osobinama Povelje Kulina bana i kraćeg osvrtu na dosadašnja istraživanja slijedi latinična transliteracija. Cilj rada je paleografska analiza primjerka Povelje koji se čuva u Dubrovniku i njegova usporedba s primjerkom koji se čuva u Sankt Peterburgu, koji je inače paleografski opisala Vera Jerković o čemu i govori Turbić-Hadžagić. Glavni dio rada je paleografski opis grafema zabilježenih u tekstu. Autorica je rezultate analize predstavila na način da je za svaki grafem pojedinačno navela mjesta njegovog javljanja u tekstu, a onda i morfološki opis te mjestimično komparaciju dva primjerka. Neki od zaključaka rada su: tekst Povelje na bosanskom jeziku pisan je bosančicom, a pismo je dvolinijsko s tendencijom trolinijskog i četverolinijskog pisanja.

Hercigonja, Eduard (2007): “Slava velikago Kulina bana”, *Odjek*, Specijalni prilog, Sarajevo, str. 84–88 (Članak je prvi put objavljen 1989. godine, također u *Odjeku*)

Članak razmatra proces oblikovanja teksta Kulinove povelje. Prvo se opisuje povijesni kontekst u kojem nastaje ovaj, kako se navodi, dokument jedinstvene jezično-izražajne i kulturnopovijesne vrijednosti kao i iznimno relevantnih diplomatskih, paleografskih i (orto)grafijskih osobitosti. Nastavlja Hercigonja da Kulinov ugovor sa zakletvom, strukturiran prema uzualnom diplomatskom formularu, sažeto predstavlja čitav jedan program vladateljskog ponašanja međudržavne gospodarske, a to je onda značilo i političke saradnje koji implicira upravljačku mudrost i dalekovidnu pragmatičnost. Posebna pažnja posvećena je Radoji dijaku gdje se ističe da se iz njegovog pisanja vidi književno kultivirana osobnost, pisca obrazovanog u duhu slavenske tradicije s razvijenim senzibilitetom za jezičko-stilsko oblikovanje. Radoje je u zadanom okviru (koji simbolički zatvara u sebi jedan svijet, njegov svjetonazor, jam-

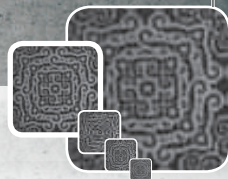
čeci istinu i postojanost) invokacije i zakletve strukturirao kompoziciju, ustanovio sadržajni, duboko smisaoni stožer koji ističe upravo sigurnost provedbe ugovorenih obećanja. U članku se govori i o retoričko-figuralnoj vertikali koju čini poliptoton – petorokratno ponavljanje padežnih oblika pridjeva pravi(i) (*I prav goj držati s vami i pravu vjeru ... pravov vjerov i pravim srcem držati je...*) koji u tekstu ugovora sa zakletvom kakav je Kulinova povelja ima posebno značenje i u etičkom i juridičkom smislu. Autor je ukazao i na anaforu (*I da im ne bude od mojih č'stnikov sile... I dokole u mne budu dati s'vjet i pomoć...*) koja čini iskaz svečanim, izaziva dojam sugestivno iskazane namjere i obaveze.

Kuna, Herta (2007): “Neosporno svjedočanstvo”, *Odjek*, Specijalni prilog, Sarajevo, str. 78–81 (Članak je prvi put objavljen 1989. godine, također u *Odjeku*)

U članku autorica donosi transliteraciju i prevod teksta Povelje te opće osobine i osnovne karakteristike jezika ovog spomenika: pisana je bosanskom ćirilicom na srpskohrvatskom narodnom jeziku, zastupljene su grafijske osobine karakteristične za bosansku redakciju stsl. jezika, crkvenoslavenske osobine jezika svedene su na invokaciju, crkvenu i državno-pravnu terminologiju i dr., a opći zaključak je da se i na osnovu površne grafijsko-jezičke analize može ustvrditi da je bosanska dvorska kancelarija već krajem 12. st. imala razvijenu pisarsku tradiciju, što je rezultiralo izgrađenim originalnim grafijskim sistemom i razvijenim izražajnim mogućnostima u najvećoj mjeri oslonjenim na srpskohrvatski narodni jezik štokavskog dijalekta. Autorica se osvrnula i na dosadašnja proučavanja Povelje, posebno na radove koji problematiziraju pitanje originalnog primjerka.

Turbić-Hadžagić, Amira (2006): *Deklinabilne riječi bosaničnih pravnih tekstova od 12. do 15. stoljeća*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, doktorska disertacija u rukopisu, str. 395

Ova doktorska disertacija se sastoji iz pet cjelina: Uvod, Korpus bosaničnih tekstova, Morfologija, Sažetak i Izvori i literatura. U Uvodu autorica ističe činjenicu kako bosansko-humske povelje dosad nisu bile predmet širih i cjelovitijih lingvističkih istraživanja, osim Povelje Kulina bana. Korpus tekstova (75) korišten u izradi ove disertacije svrstava se u administrativni stil i jednim imenom naziva listine. Dalje se listine dijele na: povelje (45), darovnice (3), pisma (13), potvrde (11), priznanice (1), trgovačke ugovore (1) i zakletve (1). Nakon toga dolazi popis listina razvrstanih u navedene grupe tekstova. U okviru disertacije prezentirana je i latinična transliteracija svih analiziranih dokumenata, a kako se navodi, transliteraciju je autorica uradila samostalno na osnovu originalnih izvora. Deklinabilne riječi (imenice, zamjenice, pridjevi i brojevi) tretirane su na morfološkoj razini, a poseban naglasak stavljen je na utjecaj, upliv i supostojanje stsl. idioma i morfoloških osobina starobosanskog jezičkog izraza. Međutim, nastoji se steći uvid i u miješanja unutar starobosanskog jezičkog izraza za bolje razumijevanje njihove funkcije unutar bosanskog književnog jezika. U glavnom dijelu rada pažnja je usmjerena na: imenice koje su se deklinirale po glavnoj i “neglavnoj” deklinaciji; b) pridjeve neodređenog i određenog vida; e) lične i nelične zamjenice (nepalatalne i palatalne deklinacije neličnih zamjenica); d) brojevi /glavni i redni – deklinacija/; e) staroslavenska i starobosansko/starohrvatsko kod deklinabilnih riječi; f) usporedba opisa deklinabilnih riječi bosaničnih pravnih tekstova od 12. do 15. stoljeća s opisom bosanskohercegovačkih epigrafskih spomenika od 12. do 18. st. i liturgijskih tekstova: Čajničkim, Divoševim i Miroslavljevim jevanđeljem te Kopitarovim četverojevanđeljem.

Rezultati analize o deklinabilnim riječima (imenicama, pridjevima i zamjenicama), za svaku vrstu posebno, a s manjim odstupanjima kod zamjenica jer je uvedena i podjela na vrste zamjenica, prvo su prikazani deskriptivno i to po padežima (Njd. m. r., Njd. ž. r., Njd. s. r. itd.). Svi rezultati su i grafički prikazani. Nakon toga, opet za svaku vrstu riječi posebno, navedena su zaključna razmatranja ili opći komentari da bi se onda izdvojila posebna potpoglavlja u kojima su predstavljene specifičnosti deklinacije određene vrste riječi, npr. za imenice: Jat (gram. morfem *ê* u nominativu množine – pisarski manir), Zbirne imenice, Složenice, Vokalske i konsonantske promjene imenica muškoga i roda (potiranje razlika između nepalatalnih i palatalnih osnova) i dr., za pridjeve: Pridjevi u funkciji predikata (samo neodređeni oblici), Staroslavensko i starobosansko kod deklinacije pridjeva (stsl. gramatički morfemi rjeđi od starobosanskih i odraz su pisarskog manira), Komparacija pridjeva i dr., za zamjenice: Staroslavensko i starobosansko u zamjenicama, Odnos grafem : fonem u deklinaciji zamjenica. Poglavlje o brojevima drugačije je struktuirano zbog prirode građe, a rezultati su predstavljeni kroz dva potpoglavlja: Glavni brojevi i Redni brojevi. Brojevi su najmanje zastupljeni od svih deklinabilnih vrsta riječi. Na kraju se zaključuje da je stsl. na morfološkom nivou postojao uporedo sa starobosankim, ali je starobosanski bio prevladavajući.

Turbić-Hadžagić, Amira (2005): “Tragom paleografskih osobitosti bosansko-humskih povelja 12. i 13. stoljeća”, *Bosanski jezik*, Tuzla, korišten rad u rukopisu, str. 31

Analizom provedenom za potrebe ovog rada obuhvaćene su četiri povelje: Povelja Kulina bana (1189), Povelja kneza humskog Andrije Dubrovniku (1214–1217), Povelja bana Matije Ninoslava (22. 3. 1240) i Povelja kneza humskog kneza Andrije Dubrovniku (1247–1249). Paleografska

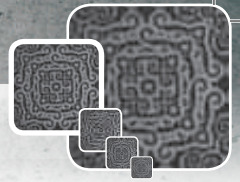
analiza je usredsređena na morfološke oblike svih grafema zastupljenih u poveljama, a rezultati su predstavljeni po azbučnom redu. U okviru opisa svakog grafema navedene su njegove specifičnosti u svim tretiranim poveljama. Opći zaključak rada je da povelje iz 12. i 13. st. pokazuju razvoj bosančice od ustava, poluustava do brzopisa te da je pismo dvolinijsko s tendencijama trolinijskog i četverolinijskog pisanja.

Turbić-Hadžagić, Amira (2004): “Paleografske osobenosti Pisma bosanske kraljice Jelene Grube Dubrovniku od 5. 3. 1399”, *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, god. 36/20000-1, Sarajevo, str. 121–131

U općim napomenama na početku rada navodi se da se original Pisma čuva u Državnom arhivu u Dubrovniku. Zatim slijedi kratki sadržaj Pisma. Prema dosadašnjim istraživanjima, pisar je anonimn. Glavni dio rada počinje inventarom grafema, a onda dolazi morfološki opis grafema. Rezultati su komparirani sa stanjem u pojedinim bosansko-humskim poveljama 14. i 15. st. Pismo je pisano na bosanskom književnom jeziku brzopisnom bosančicom s elementima ustavne, poluustavne i kurzivne bosančice, u dvolinijskom i trolinijskom sistemu s tendencijom četverolinijskog. Paleografska analiza je pokazala uprošćavanje slovnih oblika, kao i u ostalim poveljama, koje se u jednom dokumentu bilježi na više načina. Autorica napominje da u radu ima ekscerpiranih dijelova iz magistarske radnje iste autorice.

Turbić-Hadžagić, Amira (2003): *Fonetske i paleografske osobitosti bosansko-humskih povelja (1189–1461)*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, magistarski rad u rukopisu, str. 140 (13)

Ova magistarska radnja se sastoji iz 10 cjelina (Uvod, Teoretsko-metodološki pristup istraživanju, Ciljevi istraživa-

nja, Metode istraživanja, Na ishodištima tragova bosanskog književnog jezika, Transliteracija i pregled osnovnih osobitosti povelja, Fonetske osobitosti bosansko-humskih povelja, Paleografske osobitosti bosansko-humskih povelja, Zaključak i Literatura). Istraživanje je provedeno na korpusu od 11 povelja, a za analizu su korišteni originalni snimci iz vlastite zbirke autorice ove radnje. Prilikom odabira korpusa vodilo se računa o ravnomjernoj zastupljenosti vremena i mjesta nastanka povelja. U poglavlju Fonetske osobitosti bosansko-humskih povelja se ističe da sve analizirane povelje potječu sa štokavskog govornog područja, da su napisane na bosanskom književnom jeziku bosančicom, osim Povelje Kulina bana (sadržaj je na bosanskom jeziku) koja je napisana ćirilicom s elementima bosančice. U okviru ovog poglavlja autorica se, kako i ističe, osvrnula na najznačajnije fonetske osobine prateći razvoj pojedinih praslavenskih glasova i glasovnih skupina na bosansko-humskom području i njihovu realizaciju u analiziranim poveljama. Tako se u nastavku govori o razvoju poluglasa (zapaža se vokalizacija poluglasa, ali i njegovo bilježenje na kraju riječi...), refleksima glasa jat (prevladavaju primjeri u kojima se jat čuva na svom etimološkom mjestu, ali se javljaju i primjeri u kojima je došlo do realizacije nekog od refleksa: *i*, *e* ili *ie*...), pokretnim vokalima (javljaju se pokretni vokali *a*, *u*, *i* i *e*), nepostojanom *a* (javlja se, ali nije posebno izraženo), sonantnom *r* i *l* (javljaju se primjeri sonantnog *r* i *l* s poluglasom; od 14. st. sonantno *l* na kraju riječi se vokalizira), kontrakciji vokala i konsonanata (uz stariju kontrakciju *ki*, javljaju se kontrakcije u glagolima i prijedložno-pridjevskoj sintagmi), asimilaciji, jeriju (bilježi se do prve polovine 14. st.), supstituciji glasa *f* sa *p* (prisutna u stranim antroponimima) i đervu (ovim grafemom bilježe se glasovi *đ*, *ć* i *j*). U paleografskoj analizi pažnja je usmjerena na morfološke oblike slova. Na osnovu analize izveden je zaključak da su analizirane povelje pisane ustavnom, poluustavnom, brzo-

pisnom i kurzivnom bosančicom. Pismo je dvolinijsko s tendencijom trolinijskog i četverolinijskog pisanja. Povelje su pisane perom na pergamentu talijanske izrade. Rezultati paleografske analize predstavljeni su na način da je prvo dat inventar slovnih oblika, a onda su za svaki grafem pojedinačno detaljno opisane njegove morfološke varijacije prisutne u poveljama obuhvaćenim korpusom. Rad sadrži i transliteraciju i pregled osnovnih osobina svih korištenih povelja.

Đorđić, Petar (1990): *Istorija srpske ćirilice. Paleografsko-filološki prilozi*, treće izdanje, Beograd, str. 533

Ova monografija ima pet dijelova: Istorija pisma i paleografija (Ćirilo i Metodije, Crnorizac Hrabar, slovensko pismo, postanak glagoljice i ćirilice i dr.), Izvori za proučavanje slovenskoga pisma do kraja 11. veka (spomenici pisani glagoljicom, spomenici pisani ćirilicom, epigrafika, ćirilski spomenici 11. st. pisani u Rusiji i dr.), Širenje pismenosti u srpskim zemljama (periodizacija istorije srpske ćirilice – pismo 12–13. st., ustav 14–17. st., razvitak brzopisa i dr.), Upotreba i razvitak srpskoga brzopisa izvan njegova matičnoga područja (Dubrovnik, Bosna, turske, arbanaške i mađarske kancelarije, rečenični i pravopisni znaci, ćirilica u štampanim knjigama, transkripcija srpskoslovenskih tekstova i dr.) i Reprodukcijske. Knjiga je još opremljena Imenskim i Predmetnim registrom te Azbučnom tablicom. Ovdje će biti predstavljeni dijelovi koji se odnose na ustavni tip ćirilice u bosanskoj državi u 14. i 15. st. (129–146), upotrebu i razvitak brzopisa u bosanskoj državi (154–163) te upotrebu i razvitak brzopisa kod pripadnika zapadne crkve od 15. st. na području nekadašnje bosanske države i susjednih oblasti (171–179). Tako Đorđić kaže da su se posebne kulturne, političke i konfesionalne prilike u srednjovjekovnoj Bosni odrazile i na razvitak pismenosti i pisma. Sve do

posljednje četvrtine 14. st. vlada ustavna ćirilica i to i u rukopisnim knjigama i u diplomatskim spisima, za razliku od prakse u nemanjićkoj državi. Njeni glavni i gotovo jedini korisnici bili su krstjani, kako su sami sebe nazivali. Autor se osvrće i na rukopisne knjige 14–15. st., ali za ovu priliku izdvajamo ono što se odnosi na povelje. Tako stoji da nakon prekida od 70 godina, poslije povelja bana Mateja Ninoslava, zvanična prepiska na narodnom jeziku obnovljena je kroz povelje Stjepana II Kotromanića i u tu svrhu koristi se ustav. Od početka Tvrtkovog kraljevanja u dvorskoj kancelariji zavladao je brzopis, a samo izuzetno se upotrebljavao ustav. U kancelarijama Tvrtkovih nasljednika piše se i ustavom i brzopisom sve do Stjepana Tomaševića čijih je svih pet sačuvanih akata napisano brzopisom. Brzopis se koristi i u kancelarijama oblasnih gospodara. Inače, u tom periodu razlikuje se knjiški i diplomatski tip ustava čija je zajednička osobina, tipična samo za bosansko područje, upotreba đer-va. Nakon toga slijedi morfološki opis slova u rukopisima i osobine pisma zasvjedočenih banskih, kraljevskih i pisara vlastele. Kada je riječ o pojavi brzopisa, on je i prije dolaska Vlada bio poznat u Humu u kancelariji župana Sanka Miltenovića (Pismo humskog župana Sanka Dubrovačkoj opštini prije 1369). Ipak, u srednjovjekovnoj Bosni on se počinje upotrebljavati od krunisanja Tvrtka za kralja. Trtkov pisar Vlade savršeno je poznao diplomatski brzopis. Đorđić se osvrnuo na morfološke osobine pojedinih slova (b, d, e, ž, n, r, u, h, c, č, ju, ja, i i poluglas) i pojedine ortografske osobine (upotreba ligatura kod Vlada, Tomaša Lušca i drugih pisara bosansko-humskih povelja). Karakteristični “lokalni” oblici ovih slova upotrebljavali su se u granicama bosanske države, a pojedini oblici su se zadržali i dalje, sve dok je bio u upotrebi i sam brzopis i to u zapadnim krajevima. To je zapadna varijanta prvobitno raškoga brzopisa. Nakon pada Bosne pod tursku vlast, pismenost se njeguje u manastirima. Također, na narodnom jeziku

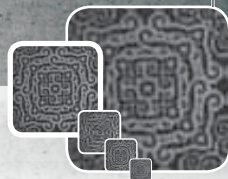
brzopisnom ćirilicom pišu i katolički kaluđeri franjevci. Pojedina slova tog brzopisa imaju specifične oblike koji se ne sreću u grafiji pripadnika istočne crkve. Zapadni brzopis iz Bosne prešao je u Slavoniju, a prisutan je bio i u srednjoj Dalmaciji, posebno u Poljičkoj župi.

Gošić, Nevenka (1989): “Kritičko izdanje Povelje bosanskog bana Kulina”, *Osamsto godina povelje bosanskog bana Kulina 1189–1989.*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, str. 7–23

Potaknuta činjenicom da i pored brojnih izdanja i publikovanja Povelje Kulina bana nije pripremljeno kompletno kritičko izdanje, Gošić naučnoj javnosti predstavlja kritičko izdanje koje sadrži transkribiran tekst lenjingradskog primjerka, i latinski i srpskohrvatski. Transkripcija je urađena na osnovu originala po vlastitom čitanju priređivača izdanja. Uz oba teksta priložena je i potrebna kritička aparatura te faksimili sva tri sačuvana primjerka. Pojašnjeni su i principi transkripcije.

Gošić, Nevenka (1989): “Sto pedeset godina publikovanja i proučavanja Povelje bana Kulina”, *Osamsto godina povelje bosanskog bana Kulina 1189–1989.*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, str. 45–57

Nakon uvoda o Povelji bana Kulina, originalu i prijepisima i njihovim sudbinama, jeziku i pismu na kojem i kojim je pisana te njenoj kontekstualizaciji u okviru tadašnjeg srpskohrvatskog jezika i njenom značaju za historiju istog jezika, autorica donosi podatke o počecima objavljivanja, načinima i broju publikovanja teksta Povelje Kulina bana i sl. –prvi put objavljena u prvom broju beogradskog almanaha *Golubica* koji je počeo izlaziti 1839 (Dimitrije Tirol); 1840. objavljena je u zbirci *Spomenici srbski* (Pavle Karano-

Tvrtković); tokom pedesetih godina 19. st. zastupljena je u mnogim zbornicima slavenskih i južnoslavenskih srednjovjekovnih spomenika (Šafarik, Miklošič, Jagić, Stojanović i dr.); najviše izdanja doživio je najstariji primjerak, dok je stariji prijepis imao dotad sedam izdanja; načini publikovanja su različiti, a razlike su najprisutnije u metodologiji. Gošić navodi i objavljene faksimile: prvi put je to uradio Iljinski 1906. objavivši faksimil lenjingradskog primjerka; Josip Vrana je objavio faksimile sva tri primjerka. Autorica ističe da je posebno zanimljivo da dugo nakon objavljivanja teksta Povelje ona nije bila predmet naučnih istraživanja, ni historijskih ni jezičko-filoloških. Prvi rad o Povelji je “Грамота бана Кулина, Опыт критического издания текста с комментариями” Iljinskog iz 1906, a odnosi se na lenjingradski primjerak. Gošić se osvrnula i na prve radove o Povelji nastale na našim prostorima iako je riječ o radovima koji ovaj spomenik tretiraju s historijsko-pravne tačke gledišta (Kos, Stanojević). Ističe dalje da su veoma značajne studije Čremošnika, a spominje i radove Vrane te istraživanja Đorđića, P. Ivića i Jerković. Zaključke i konstatacije iznesene u spomenutim radovima autorica komentira, dopunjuje i korigira.

Gošić, Nevenka (1989): “Bibliografija”, *Osamsto godina povelje bosanskog bana Kulina 1189–1989.*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, str. 57–61

Autorica donosi bibliografiju zbirki i drugih publikacija u kojima je objavljen tekst Povelje Kulina bana te bibliografiju radova u kojima je Povelja predmet naučnih istraživanja.

Jerković, Vera (1989): “Paleografske odlike Povelje Kulina bana”, *Osamsto godina povelje bosanskog bana Kulina 1189–1989.*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, str. 105–123

Na početku autorica ističe da je original Povelje, tj. lenjin-gradski primjerak, nezaobilazan za proučavanje razvoja ćirilskog pisma ne samo u srednjovjekovnoj Bosni nego i u Raškoj, Humu, Dubrovniku i Dalmaciji. Dalje navodi kako su dotadašnja proučavanja imala za cilj otkriti koji od primjeraka je original te da je to pitanje uspješno razriješio J. Vrana proučivši tekst na latinskom jeziku. Kako ipak nije dotad dat cjelovit opis slovnih oblika, autorica se odlučila na taj korak, a građu je usporedila sa svim srpskohrvatskim ćirilskim poveljama 12. st. te onim nastalim na prijelazu u 13. stoljeće. Određeni, interesantniji i usamljeniji ili po nečemu karakteristični oblici traženi su i u pismima cijelog 13. st. kako bi se sagledala teritorijalna raširenost. Analiziran je i odnos ustava u Povelji i ranog književnog ustava, tj. ustava u rukopisima Miroslavljevog i Vukanovog evanđelja. Slijedi zatim inventar slova, a onda i morfološki opis svakog slova. Ukratko se osvrnula i na opće karakteristike pisma Radoja dijaka (niz nije čvrsto fiksiran linijom pera, položaj slova i njihov međusobni razmak nije ujednačen; nema ustaljene visine i širine slova i dr.). neki od općih zaključaka rada su: ukoliko se uspoređi s građom s kraja 12. i početka 13. st., pokazuje veće slaganje s raškim poveljama; postoje karakteristični oblici ranog perioda zastupljeni u većoj ili manjoj mjeri i u rukopisima pisara dva navedena evanđelja (npr. ε čiji jezičak ima čekić i dr.); pismo je ustav kancelarijske varijante, a ne mješovito pismo u kome se istovremeno pišu i ustavni i brzopisni oblici – to je karakteristika raške pismenosti u kojoj je došlo do rađanja tipološki novog oblika, brzopisa.

Mladenović, Aleksandar (1989): “Pretpostavka o jednoj glasovnoj osobini u Povelji bana Kulina”, *Osamsto godina povelje bosanskog bana Kulina 1189–1989.*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, str. 99–105

U radu se problematizira pitanje izgovora inicijalne grupe **вѣс-**. U Povelji se javljaju četiri primjera s ovom grupom (**вѣсѣга, вѣсн, вѣс ѣ мь, вѣсакое**). Mladenović navodi moguće načine izgovaranja ove grupe (**вс-** i **вѣс-**) i konstatira da se u Povelji javlja samo **вѣс-**, ali da se ne može tvrditi da se tako i izgovarala zbog toga što se javlja u primjerima koji su u duhu narodnog jezika (**безъ вѣсѣга злога прнмысла** i dr.).

Mršević-Radović, Dragana (1989): “Od Kulina bana i dobrijih dana”, *Osamsto godina povelje bosanskog bana Kulina 1189–1198.*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, str. 123–134

Autorica problematizira frazeologizme s imenom Kulina bana. Izdvaja dvije kategorije obrazovane prema dva strukturno-semantička modela: sintagmatski i rečenični. U sintagmatske svrstava: a) izraze koji označavaju vrijeme od početka..., vrijeme koje teče (dinamički aspekt) sa značenjem *od davnina, od starina, od starih dobrih vremena (Kuljena bana od dobrijih dana, od Kulina bana i dobrijih dana...)*, b) izraze koji označavaju vrijeme koje pada na sam početak našeg shvatanja vremena, koje se poklapa s njim (statički aspekt) u značenju *vrlo davno, u pradaвна vremena (pre (za) Kulina bana)*; u istom značenju javlja se i rečenični frazeologizam *kad je Kuljen po svijetu hodio*. U nastavku rada autorica uspoređuje frazeologizme s imenom Kulina bana s frazeologizmima u kojima se javljaju imena drugih historijskih ličnosti, a isto u značenju *prvobitnosti (Adam i Hrist)*, a u vezi s frazeologizmima s imenom Adam i u značenju *vrlo opširno*.

Peco, Asim (1989): “Povelja Kulina bana u svjetlosti štokavskih govora XII i XIII vijeka”, *Osamsto godina povelje bosanskog bana Kulina 1189–1198.*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, str. 61–77

Nakon kratkog uvoda i općih napomena o Povelji, okolnostima u kojima je nastala i zanimanju istraživača za ovaj spomenik, Peco podsjeća na jezička zbivanja u periodu od 9. do 12. st. i onda ih preslikava na jezik Povelje da bi izveo zaključak da su u jeziku Kulinove povelje potvrđene sve fonetske promjene karakteristične za navedeni period ($\text{ж} > \text{u}$; $\text{а} > \text{e}$; čuva se jat; poluglasnici svedeni na ь ; $\text{вѣ} > \text{u}$ i dr.). Sve promjene posebno komentira. Podsjeća da na planu konsonantizma nema značajnih promjena jer je dobar dio njih uvjetovan gubljenjem poluglasa u slaboj poziciji pa tako još uvijek nisu bili stvoreni uvjeti za ovaj tip promjena. Ipak navodi određene primjere koji potvrđuju činjenicu o konstantnosti jezičkih promjena, npr. uproščavanje suglasnika, upotreba afrikata i dr. Na polju morfologije uočava svođenje različitih deklinacionih tipova na one koji su prisutni u savremenom jeziku. Na kraju se zaključuje da je jezik Povelje slika vremena i prostora u kojima je nastala i da je koristan materijal za historiju i historijsku dijalektologiju.

Vukomanović, Slavko (1989): “Leksika i gramatička značenja u Povelji Kulina bana”, *Osamsto godina povelje bosanskog bana Kulina 1189–1989.*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, str. 77–99

Vukomanović donosi detaljnu, statističku deskripciju leksike, nekih gramatičkih značenja i njihovih obilježja u Povelji bana Kulina. Prije glavnog dijela rada osvrnuo se na opće osobine dokumenta i dosadašnja proučavanja zaključujući da se o leksici malo pisalo. O leksici Vukomanović navodi sljedeće: Povelja ima (ako se uključi i partikula *re* koja se javlja tri puta) ukupno 94 riječi; većina riječi javlja se samo jednom (73 riječi); najčešća riječ je veznik *i* (16 puta); većina riječi općenito je u jeziku frekventna; ako se usporedi s *Dečjim frekvencijskim rečnikom* (Jerković, Vera 1983) čak 8 riječi iz Povelje je među 20 najfrekventnijih; imenice, glago-

li i zamjenice čine 70% leksike; većina riječi su proste, korijenske riječi; većina riječi je iz svakodnevne komunikacije, narodske riječi i dr. Zatim slijedi Frekvencijski rječnik.

Ivić, Pavle – Jerković, Vera (1981): *Pravopis srpskohrvatskih ćiriličkih povelja i pisama XII i XIII veka*, Novi Sad, str. 226

U okviru ovog proučavanja koje je zahvatilo šire prostore od bosanskih dokumenata za analizu su poslužili: Povelja Kulina bana, povelje bana Mateja Ninoslava (1232–1235, 1235. ili kasnije, 1249) te povelje, vjerovatno nastale u 12. i 13. vijeku, ali sačuvane u prijepisima iz 14. vijeka ili još mlađim prijepisima: Povelja humskog kneza Andrije (1242–1250) i Povelja kraljice Jelene (kraj 13. v.). Rezultati analize su predstavljeni po pravopisnim osobinama gdje je za svaku osobinu opisano stanje u bosanskim, humskim, raškim, dubrovačkim i spisima iz Dalmacije. Ovdje će se predstaviti zaključna razmatranja iznesena u potpoglavlju Bosanski spisi (206–207), pa tako stoji da su tri od četiri navedene povelje pisane dosljednim bosansko-humskim pravopisom (ѣ = ja, ѓ = je i dr.), s tim što se u tumačenju mora uzeti u obzir da ponekad jedan dokument ne sadrži riječi s pojavama karakterističnim za drugi.

Laslo, Deže (1977): “Tekstološka analiza srpskohrvatskih povelja”, *Južnoslavenski filolog*, br. 33, Beograd, str. 179–203

Autor u radu primjenjuje tekstološku analizu koja je između dva pristupa tekstološkoj gramatici, prvog koji se bavi pitanjem rečenične veze i drugog koji se bavi cjelinom teksta. Povelje je podijelio na tri glavna dijela (pretekstus – o adresatu; odgovara Protokolu po podjeli prema pravilima diplomatike, tekstus – suštinski dio povelje; odgovora Dispoziji, a nekad je uključena i Ekspozicija; i posttekstus – sporedni dio; dijelovi Eshatokola) i analizirao njihovu

unutrašnju strukturu, ali i neka pitanja međusobnog povezivanja. Iako se može primijeniti i dijahronijski pristup, autor se opredijelio za sinhronijski. U analizu su uključene bosanske, raške i dubrovačke povelje. Ističe da bi se mogle posmatrati i u okviru evropskog areala povelja, jer prate grčke i latinske uzore, kako bi se došlo do geneze povelja, i s aspekta diplomatike i s aspekta tekstološke analize. U radu je analizirana uloga realiziranog rečeničnog bloka u sastavljanju teksta. Analizi prethodi ispitivanje teksta kao cjeline, ali i specifičnih dijelova teksta. Analizom teksta kao cjeline Deže je došao do zaključaka: pretekstus je jedna organska cjelina, početak jednog bloka koji se nastavlja u tekstu; to je labav blok koji je na granici između složene rečenice i realiziranog rečeničnog bloka; sastav tekstusa je složeniji od pretekstusa; čini ga rečenični lanac iz kojeg se izdvajaju rečenični blokovi; unutrašnju organizaciju određuje poruka koja ima jednu ili nekoliko glavnih i više podtačaka, posttekstus se sastoji od tipizirane formule kojom se potvrđuje tekstus. Kada su u pitanju rečenični blokovi, autor je došao do zaključka: struktura realiziranog anaforskog bloka nije jednostavna; ovaj blok dubinske strukture primarno se realizira u složenoj rečenici; i imperativni blok dubinske strukture obično se realizira u složenoj rečenici. Analiza strukture teksta kao cjeline pokazala je sljedeće: pojedine tačke u tekst uvodi veznik *i*; u dužim poveljama je uočeno da određene tačke sistemski slijede jedna drugu; obično tačka počinje glagolom i dr.

Bogićević, Vojislav (1975): *Pismenost u BiH. Od pojave slovenske pismenosti u IX v. do kraja austrougarske vladavine u Bosni i Hercegovini 1918. godine*, Sarajevo, str. 334

Knjiga ima pet dijelova u kojima je hronološki predstavljen razvoj pismenosti na bosanskohercegovačkom području – od doseljavanja Slavena i pismenosti koju su zatekli, prvog

poznatog i datiranog ćirilskog spomenika Povelje Kulina bana, pisanih spomenika do 12. st., pisanih spomenika u razdoblju 12–15. st., razvoja pismenosti i opismenjavanja stanovništva u osmanskome periodu do prosvjetne politike Austro-Ugarske u BiH s posebnim osvrtom na širenje pismenosti. Ovdje će biti predstavljen drugi dio knjige Razvitak i širenje pismenosti u Bosni, Humu i Travuniji od 12. do 15. vijeka u vrijeme razvijenog feudalizma (36–92). Ovaj dio knjige dalje je podijeljen na tri poglavlja, a najvažnija zapažanja bit će predstavljena onim redoslijedom kojim su problematizirana pitanja u okviru pojedinog poglavlja. U prvom poglavlju govori se o prilikama, uvjetima i mogućnostima pod kojima se razvijala pismenost, bosanskoj državnoj kancelariji (o kancelariji bana Kulina, dijacima te kancelarije i pismima koja su se upotrebljavala), pismenosti u kancelarijama bosanskog i humskog feudalnog plemstva (o kancelarijama Vlatkovića, Pavlovića, Jablanića, Sankovića, Kosača, Hranića i dr.), pomenima pisara i dijaka na stećcima (često su to bili dijaci kancelarija vlastele), sredstvima za izradu pisanih elaborata u državnoj i kancelarijama plemstva (većina dokumenata je pisana na pergamentu, a manji broj njih na hartiji koja se u Bosni počinje upotrebljavati u drugoj polovini 14. st.; pisalo se mastilom, rastvorenim zlatom, a ukrašalo zlatom) te o pismenosti vladara i plemstva (nije sigurno da je postojala obaveza da se vladar svojeručno potpiše, ali ima i takvih primjera; pojedina vlastela bila je pismena). U drugom poglavlju se problematizira uloga vjerskih organizacija u razvitku i širenju pismenosti – o pismenosti u okviru djelovanja Crkve bosanske (predstavljene su srednjovjekovne bosanske crkvene knjige), ulozi Pravoslavne i Katoličke crkve u razvitku i širenju pismenosti. Treće poglavlje govori o jeziku ćirilskih spomenika – jeziku crkvenih knjiga, crkvenoslavenskom jeziku, jeziku bosanskih i humskih povelja, kriptografiji te grčkom i latinskom pismu. U dijelu o jeziku povelja autor

se osvrnuo na Jagićev zaključak da se upotrebljava narodni jezik, ali nejednake vrijednosti, jezik prve bosanske povelje, pitanje naziva jezika u poveljama i dr.

Kuna, Herta – Anđelić, Pavao – Pejčinović, Petar – Hadžijahić, Muhamed – Maksimović, Vojislav (1974): *Starija književnost*, knj. I, Sarajevo, str. 348

Knjiga ima pet poglavlja: Srednjovjekovna književnost, Srpska književna tradicija, Hrvatska književna tradicija, Muslimanska književna tradicija i Jevrejska književna tradicija. Ovdje će biti predstavljen dio o administrativno-pravnim spisima (38–68), koji je dio poglavlja Srednjovjekovna književnost koji je pripremala Herta Kana. Autorica ističe da najveći dio spomenika ove grupe jesu povelje koje su izdavali bosanski vladari i vlastela te ugovori koje su sklapali, najčešće s Dubrovnikom. U izbor su uvršteni i dva testamenta hercegovačke vlastele te pojedini dokumenti koje su pisali muslimanski vlastodršci krajem 15. st. (jer gornja granica postojanja ove pismenosti nije strogo fiksirana; naime, muslimanski se feudanci nastavljaju služiti istim onim jezičkim izrazom i pismom u korespondenciji kojim su se služili i njihovi preci). Dalje se navodi da ovi spisi na jezičkom planu odslikavaju najpoznatije društvene promjene da su ih pisali specijalno obučeni pisari koji su imali status sekretara, a upravo je od izbora sekretara u velikoj mjeri zavise i jezičke karakteristike napisanog teksta. Zatim slijedi kratki opis i tekst 25 spisa, a neki od njih su: Kulinova povelja, Povelja Mateja Ninosalava, Tvrtkova povelja Dubrovniku (1375), Darovnica kralja Dabiše (1395), Povelja Stjepana Tomaševića Dubrovniku (1461).

Raukar, Tomislav (1973): “O problemu bosančice u našoj historijografiji”, Radovi sa simpozija *Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura*, Izdanja Muzeja grada Zenice, sv. 3, Zenica, str. 103–144

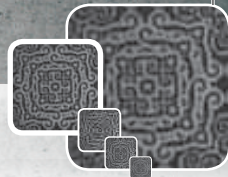

Rad je nastao s ciljem da se utvrdi trenutno stanje u proučavanju problema bosančice s obzirom na to da o ovom pismu postoje krajnje suprotna stajališta – od potpunog odricanja bilo kakvih posebnosti ćirilske pismenosti na zapadnom području do označavanja bosančice pismom suprotnim ćirilici. Rad se sastoji iz dva dijela: u prvom se predstavlja razvoj mišljenja o bosančici, a u drugom se nastoje ocrtati izvori, postanak i paleografska obilježja bosančice. U historiografskom pregledu tretiraju se samo oni autori čija su mišljenja važna za razumijevanje problema bosančice: Truhelka, V. Vuletić – Vukasović, Kolenđić, Ćorović, Tentor, Vrana, Štefanić, Mošin, Čremošnik, Ćirković, Nedeljković, Mladenović, Đorđić, Radojčić i dr. Zadatak drugog dijela rada je utvrditi vezu između bosansko-humske pismenosti 14–15. st. sa zapadnom ćirilicom 16–18. st., odnosno pokazati da je izvoriste zapadne ćirilice 16–18. st. srednjovjekovna bosansko-humska kultura. Historiografski pregled pokazao je sljedeće: problem bosančice ne može se u potpunosti objasniti ni terminološkim pristupom, a ni isključivo morfološkom analizom; jedini metodički ispravan postupak jeste sveobuhvatna paleografska analiza koja u sebi sadrži morfološko, grafijsko i jezičko ispitivanje izvorne građe, a ne zanemaruje ni neke druge elemente (opći izgled teksta, naprimjer); upravo na temelju takvih posebnosti u literaturi je nastao pojam zapadnog područja ćirilice (Vrana, Mošin). Analiza odnosa bosansko-humske pismenosti 14–15. st. i zapadne ćirilice 16–18. st. pokazala je sljedeće: ćirilska pismenost zapadnog područja 16–18. st. zasniva se po svojim morfološkim, grafijskim i jezičkim obilježjima na srednovjekovnoj bosansko-humskoj pismenosti 12–15. st.; zapadnoćirilski brzopis 16–18. st. ili bosančica upotrebljavao se na prilično širokom području (koristili su je bosanskohercegovački muslimani i Hrvati, koristila se u okvirima Dubrovačke republike, u neki dijelovima Crne Gore, u Boki Kotorskoj, srednjoj

Dalmaciji gdje su nastali i najljepši primjeri bosančice); nje-
no najvažnije obilježje – njena pučka upotreba – u osnovi je
bilo razlika prema brzopisnim tipovima u tzv. istočnom po-
dručju ćirilice; obilježava je mnoštvo grafijskih i morfološk-
kih tipova. Opći zaključak rada je: bosančica nije mogla biti
pismo različito od ćirilice jer u razmjerno malom teritoriju
kakav je bio južnoslavensko-ćirilski nije moglo biti odvo-
jenosti i izoliranosti, ali paleografsko istraživanje utvrđu-
je da je ćirilsko pismo na određenim prostorima dobivalo
osobita obilježja – jedan takav teritorij je i zapadni ćirilski, a
unutar njega srednjovjekovna Bosna i Hum.

Ivić, Pavle – Grković, Milica (1971): “O počecima zamene polugla-
sa sa *a* u ćirilskim spomenicima”, *Zbornik za filologiju i lingvistiku*,
14/1, Novi Sad, str. 53–59

Autori korigiraju mišljenje Aleksandra Belića da se zamje-
na poluglasa vokalom *a* u ćirilskim poveljama desila krajem
13. i početkom 14. st. gdje su primjeri ove promjene nave-
deni iz Povelje bana Stjepana Kotromanića iz 1322. godi-
ne. Naime, povelja koju je Belić koristio iz Stojanovićeve
zbirke prijepis je dubrovačkog kancelara Nikše Zvijezdića
iz četrdesetih godina 15. st., što potvrđuju i druge prisutne
promjene (*ѣ* > *ie*, *l* > *uo*, *-l* > *-o*, *-a* u Gmn.), a drugo, Belić nije
zapazio da ima i starijih primjera *v* > *a*, gdje navode primjere
i konstatacije iz studije M. Dolobka (1914) u kojoj stoji da
se u dvije nedatirane bosanske povelje iz tridesetih godina
14. st. također javlja ova pojava, kao i u jednoj povelji Stje-
pana Kotromanića iz 1331. godine te u nekim drugim tek-
stovima iz druge polovine istog stoljeća. U nastavku autori
traže prve primjere promjene *v* > *a* u dokumentima vezanim
za Dubrovnik. Pregledali su Stojanovićevu zbirku do kraja
14. st. i došli do sljedećih rezultata: *v* > *a* se javlja u Povelji
bana Tvrtka (1375; dijak Brajan), Povelji bana Tvrtka (ne-
datirana; anonimni pisar), tri prepisa pisma zetskog vlaste-

lina Đurđa Balšića (prepis uradio dubrovački srpski kancelar Vidoš Bogdanić koji je u službi bio u drugoj polovini 14. st.; najvjerojatnije je *v>a* unio upravo Vidoš, a ne pisar originala Rajče), dvije u originalu sačuvane povelje iz 1391. (prva pisana za župana Beljka i vojvodu Radiča Sankovića; dijak Grubanac Hlapčić, a druga za Radiča Sankovića; dijak Raško), tri originalne bosanske povelje iz 1392. godine i dva prepisa bosanskih povelja iz iste godine (dubrovački kancelar Rusko Hristoforović); od 1392. godine počinje kontinuitet pisanja *v>a*, što onda nalaže da se počeci takve prakse ograniče do te godine.; dalje, u tom se razdoblju uočavaju dvije tačke prodora ove pojave: Bosna i Korčulanin Vidoš Bogdanić, dok je Dubrovnik došao na red znatno kasnije. Rad se završava konstatacijama da je vremenski raspon između pojava ove promjene u čakavskim (najstarija sačuvana isprava je iz 1309) i štokavskim spomenicima vrlo znatan, a da za čakavskim samo malo zaostaju spomenici iz Bosne.

Čremošnik, Gregor (1963): “Srpska diplomatska minuskula”, *Slovo*, br. 13, Zagreb, str. 119–136

Cilj rada je prikazati razvoj ćirilskog pisma u jugoslavenskim listinama srednjeg vijeka i opravdati izraz *srpska diplomatska minuskula* koji je autor često koristio u svojoj studiji o bosanskim i humskim poveljama srednjeg vijeka (*Glasnik Zemaljskog muzeja* (1948–1951), nova serija, sv. III, IV–V i VI) da bi označio određenu vrstu pisma. Čremošnik se osvrnuo i na činjenicu da oznake za vrste pisma zastupljene u djelima o ruskoj paleografiji ne odgovaraju specifičnom razvoju ćirilskog pisma u jugoslavenskim listinama. Zatim slijedi izlaganje o fazama razvoja srpske diplomatske minuskule – grafemi koji probijaju donju ili gornju liniju dvolinijskog sistema (*jat, u, r, c, h, št, a, b, g, z, d, k* i *t*). Drugi dio rada odnosi se na širenje srpske diplomat-

ske minuskule na područje Dubrovnika, Bosne, Albanije, Ugarske, na dvor turskih sultana te na teritorij Bugarske. Ovdje će biti predstavljen dio koji govori o upotrebi srpske diplomatske minuskule na području Bosne. Autor ističe da je najzanimljiviji razvoj ćirilice zabilježen upravo u listinama iz Bosne. Neki od zaključaka ovog dijela rada su: do 13. st. razvijala se uporedo s ćirilicom u Srbiji i Dubrovniku – začeci minuskule; nakon povelja bana Mateja Ninoslava među sačuvanim listinama javlja se jaz od 70 godina i prve povelje nakon tih javljaju se dvadesetih godina 14. stoljeća (povelje bana Stjepana Kotromanića) sa začudujućim osobinama u pismu – nema više ni traga bivšeg razvoja minuskule i ponovo je u upotrebi nelijepa majuskula; dok je u susjednoj Srbiji diplomatska minuskula u punom cvatu, u Bosni se majuskula zadržala sve do krunisanja Tvrtka za kralja; sve dok je bio ban, bio je vjeran bosanskoj majuskuli, ali nakon 1376. i titule kralja, kada u njegovu kancelariju dolazi pisar Vladoje iz Srbije, u bosansku državnu kancelariju se uvodi srpska diplomatska minuskula; njegov učenik Tomaš Lužac nastavlja tradiciju i istim pismom piše listine kralja Dabiše i kraljice Jelene; u vrijeme kralja Ostoje opet je u upotrebi majuskula; nakon tog perioda pišu se listine s iznimkama u majuskuli i to jednom minuskulom koja je daleko od elegantne srpske minuskule; posljednje listine bosanske državne kancelarije u vrijeme kralja Stjepana Tomaševića pokazuju upotrebu diplomatske minuskule koja nije na nivou one u Srbiji, ali je daleko iznad nelijepe minuskule prethodnog perioda; bosanski tip diplomatske minuskule nakon pada Bosne pod tursku vlast nastavlja živjeti u kancelarijama bosanskih i hercegovačkih sandžakbegova te na dvorovima bivših, sada turskih feudalaca čiji su pisari kršćani kao i u katoličkim samostanima.

Čremošnik, Gregor (1957): “Original povelje Kulina bana, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sarajevo, str. 195–213

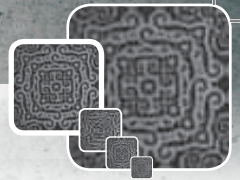
Čremošnik se u radu osvrće na rad Josipa Vrane (1955) “Da li je sačuvan original isprave Kulina bana?. Paleografsko-jezična studija o primjercima isprave iz g. 1189.” (*Radovi Staroslavenskog instituta*, knj. 2, Zagreb) u kojem spomenuti autor problematizira pitanje originalnog primjerka Povelje Kulina bana i zaključuje da nijedan od tri postojeća primjerka nije original te da su to koncepti originalnog primjerka. Autor ovdje prikazanog rada analizira Vranin rad i zaključuje da jedini dokaz te tvrdnje, s tim da je ukratko osporio ostale, koji treba posebno razmatrati jeste činjenica da nijedan od tri primjerka povelje nema pečat specifičan za ćirilske isprave sa zakletvom. Tako Čremošnik izlaže da je napravio propust time što nije spomenuo da Kulinova povelja nema pečata, što mu Vrana i zamjera, ali da je smatrao da čitalac-historičar poznaje materiju i zna da se u vrijeme Kulina bana pečat ne upotrebljava. Dalje, do 1200. godine Dubrovnik je sklopio 10 ugovora sa stranim partnerima, ugovor s banom Kulinom je peti po redu, i nijedan nema pečata. U nastavku se osvrnuo na ovjeravanje pečata u dubrovačkoj kancelariji i zaključuje da je Kulinova povelja sasvim dovoljno ovjerena potpisom Radoja dijaka. Na osnovu opće paleografske analize tri primjerka, a posebno na osnovu analize grafema *b* i *p*, te na osnovu jezičke analize latinskog teksta Čremošnik zaključuje da je original Kulinove povelje zapravo primjerak koji je dosada smatran starijim prepisom.

Vrana, Josip (1955): “Da li je sačuvan original isprave Kulina bana?. Paleografsko-jezična studija o primjercima isprave iz g. 1189.”, *Radovi Staroslavenskog instituta*, knj. 2, Zagreb, str. 5–57

Na početku rada autor se osvrnuo na dosadašnja proučavanja Kulinove povelje posebno problematizirajući zaključke radova koji se odnose na pitanje originalnog primjerka, njen postanak i diplomatski oblik. Zatim Vrana donosi

pregled općeg karaktera ćirilskog pisma u ispravama 12. stoljeća gdje konstatira da se na osnovu diplomatskog oblika i sadržaja može zaključiti da dubrovačka kancelarija nije izradila samo latinski dio teksta nego da su njeni predstavnici učestvovali i u izradi teksta na hrvatskom jeziku. Nakon toga slijedi osvrt na dosadašnja paleografska proučavanja sva tri primjerka. Najveći dio rada posvećen je prikazu pisma u sva tri primjera Povelje u kojem se ono poredi s pismom originala Nemanjine isprave iz 1186. i Nemanjine hilendarske povelje iz 1198/9. Neki od zaključaka paleografske analize su: pisari Kulinove povelje i navedenih Nemanjinih dokumenata potječu iz iste sredine i nastavljaju tradiciju iste pisarske škole; u njihovim pismima evidentni su povezanost sa savremenim ćirilskim spomenicima i utjecaj zapadne, latinske kulture; prijepisi Kulinove povelje nisu prepisani jedan iz drugog, nego svaki posebno iz originala; original, vjerovatno, nije lenjingradski primjerak, već je to koncept Radoja dijaka na osnovu kojeg je napisan original. Značajan dio rada posvećen je i grafiji sva tri primjerka, a nešto manje prostora ostavljeno je za pojedine jezičke osobine i to samo one bitne za određivanje mjesta i načina postanka Povelje i za koje se može ustanoviti odnos s drugim dokumentima dubrovačke kancelarije s obzirom na to da je do trenutka pisanja ovog rada bilo veoma malo urađenih analiza jezika ovih spomenika (prilog *godě*, enklitički oblik dativa povratne zamjenice *si* te oblik *mne*). Na osnovu ovih osobina, Vrana zaključuje da jezik Kulinove povelje ima zajedničkih crta s dubrovačkim ispravama iz prve polovine 13. st. ili onima kod kojih je dubrovačka kancelarija sudjelovala u njihovoj izradi.

Mošin, Vladimir (1949): “Dr. Gregor Čremošnik, Bosanske i humske povelje srednjega vijeka” (*Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 1948, I., str. 103–143), *Historijski zbornik*, Zagreb, str. 315–321

U prvom dijelu Mošin prezentira o čemu govori Čremošnikova studija. U nastavku kaže da se ne slaže s Čremošnikom da spoljašnja strana povelja nije nikako ispitana, ali da se može konstatirati da je najslabije i najmanje ispitana. Stoga pozdravlja Čremošnikovo nastojanje da provede spoljašnju analizu, a posebno paleografsku koja je po svojim zaključcima značajna za širu ćirilsku paleografiju. Prvo autor problematizira termin *feudalna ćirilica* i obrazlaže zašto ga ne smatra pogodnim, a onda slijedi prikaz svih 11 povelja iz Čremošnikove studije i analiza zaključaka iznesenih u studiji. Mošin smatra da naslov članka nije prikladan jer se analiziraju samo povelje do polovine 13. st.; dalje problematizira pogodnost klasifikacije pisma koju je ponudio Čremošnik, tj. koliko je zapadni kriterij primjenjiv na ćirilsku paleografiju – Mošin smatra da se ipak treba uzeti geometrijski kriterij, a ne kriterij dvolinijskog i četverolinijskog pisanja i da termin poluustav ne odgovara terminu poluunicijale; osvrnuo se i na termin *minuskula* gdje na početku napominje da čast određivanja ovog tipa srpske ćirilice pripada Čremošniku, ali da je nejasno ostalo pitanje početka i u pogledu hronologije i u pogledu lokalizacije. Rad zaključuje konstatacijom da se Čremošnikovi termini kancelarijske poluminuskule i kancelarijske minuskule mogu prihvatiti.

Čremošnik, Gregor (1948–1951): “Bosanske i humske povelje srednjeg vijeka”, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, nova serija, sv. III/ str. 103–144, IV–V/ str. 105–200 i VI/ str. 81–119, Sarajevo

U okviru studije “Bosanske i humske povelje srednjeg vijeka”, podijeljene na tri dijela: 1. Bosanske i humske povelje srednjeg vijeka, 2. Bosanske i humske povelje srednjeg vijeka II i 3. Bosanske i humske povelje srednjeg vijeka – III Humske povelje i pisma, Čremošnik je predstavio ukupno 91 dokument (povelja, pismo, ugovor, darovnica, zakletva, priznanica i dr.), od toga 67 bosanskih (5 latinskih) i 24

humske (1 latinska). Na početku prvog dijela (1948) autor napominje da su povelje najvažniji dio materijalnih ostataka kulture srednjeg vijeka te da, iako je njihov tekst izdavan više puta, nema podataka o njihovoj materijalnoj strani, spoljašnjim obilježjima ili razvoju pisma koje se u njima koristi. U prvom dijelu studije predstavljene su Povelja Kulina bana te povelje bana Mateja Ninosalava, od bosanskih, a od humskih povelje kneza Andrije, pismo kneza Črnomira, pismo Općine Popova i dr. U drugoj studiji predstavljene su dokumenti kraljevske kancelarije, a u posljednjoj dokumenti bosanske kancelarije Sankovića i Jablanića. Svi dokumenti su predstavljeni, uglavnom, na isti način. Autor prvo donosi podatke o izdanjima dokumenta i mjestu čuvanja, ponekad i podatke o dotadašnjim proučavanjima, bez osvrta na njih. Nakon toga dolazi opis vanjskih osobina: debljina, dužina i širina pergamenta, vrsta izrade, boja, vidljivost linija, pečat, postojanje praznog prostora oko teksta i sl. Nakon toga slijedi opis pisma, pojedinih, karakterističnih slovnih oblika i konstatacija o vrsti pisma koje pisar koristi. Ukoliko je potrebno, pismo se poredi s nekom drugom vrstom pisma koju koristi drugi pisar. Najviše prostora posvećeno je Povelji Kulina bana. Neke od karakteristika su: u upotrebi su pergament talijanske i njemačko-francuske izrade; pismo povelja prve studije je uglavnom ustav, ponekad s elementima minuskule, a ponekad i rani poluustav; javljaju se i povelje izrađene u dubrovačkoj kancelariji; u kraljevskoj kancelariji u vrijeme Tvrtka I uvodi se srpska diplomatska minuskula koja se napušta za vrijeme kralja Ostoje i vraća se ustav bosanskog tipa; u kancelariji Sankovića koristi se diplomatska minuskula, ali i ustav bosanskog tipa, a u kancelariji Jablanića minuskula.

Долобко, М. Г. (1914): “О языке некоторых боснийских грамот XIV в.”, *Известия Отделения Русского Языка и Словесности* XIX/3, str. 217–260; XIX/4, str. 1–29

U radu se tretiraju povelje koje je objavio Thallóczy 1906. godine u *Glasniku Zemaljskog muzeja* (ban Stjepan 1322, Mile, Priboje dijak; ban Stjepan 1323, Moštre, Berislav Skočić 1323, Ivaniš Ivanović dijak; ban Stjepan poslije 1323, Pribisav dijak, banica Jelisaveta (1323–1331), Ribiči, Radjen dijak, ban Stjepan 1331, Kupusac dijak; knez Vladislav i ban Tvrtko oko 1353, Suha na Prozračci, Dražeslav dijak; knez Vladislav oko 1353, Suha na Prozračci, Dražeslav dijak; banica majka i sin joj knez Vuk 1354, Dražeslav dijak; ban Tvrtko 1357, Dražeslav dijak; ban Tvrtko 1367, Vukmir; kralj Tvrtko 1380, Moštre). Autor se prvo osvrnuo na osobine bosanskih govora. Zatim slijedi popis ispitanih povelja s osnovnim historiografskim i bibliografskim opaskama. Nakon toga dolazi paleografska analiza, a onda i iscrpna analiza jezika povelja na fonetskom i morfološkom nivou. Na fonetskom nivou Dolobko se osvrnuo na sljedeće osobine: refleksi glasa jat, poluglasi, refleksi praslavenskog ę, ѡъ/ь > u, slogotvorno l i r i dr. Na morfološkom nivou posebno su predstavljene imenice, pridjevi, zamjenice, brojevi i glagoli.